

วิถีชีวิตของคนในคลองบางเขน

พรรณี บัวเล็ก¹

วันที่รับบทความ	11/12/2564
วันแก้ไขบทความ	08/06/2565
วันที่ตอบรับบทความ	13/06/2565

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาวิถีชีวิตของคนในคลองบางเขน ทั้งวิถีชาวสวนและวิถีชาวนา นับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงการสิ้นสุดวิถีดังกล่าว นอกจากนี้ยังศึกษาปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อวิถีดังกล่าว งานวิจัยนี้ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ที่มีการรวบรวมหลักฐานจากเอกสารที่หลากหลายและใช้การสัมภาษณ์ โดยมีสมมติฐานว่าวิถีชีวิตของชาวคลองบางเขนมาจากระบบนิเวศที่อยู่ทั้งภายนอกและภายในชุมชน งานวิจัยพบว่า 1. การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในคลองบางเขนบนพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ของดินดอนสามเหลี่ยมตอนใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยานับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งตรงกับสมัยอยุธยา 2. วิถีชีวิตของชาวคลองบางเขนเป็นวิถีชีวิตการเกษตรที่ดำเนินเศรษฐกิจแบบพอเพียง ซึ่งเป็นทั้งชาวสวนและชาวนา 3. การเปลี่ยนแปลงของชาวสวนที่ผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อขายและเคลื่อนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราเกิดขึ้นเมื่อพ่อค้าจากภายนอก (พ่อค้าผลไม้ตลาดมหานาค) เข้ามาประมาณเมื่อทศวรรษ 1930 4. ชุมชนคลองบางเขนเริ่มต้นผลิตข้าวเพื่อขายเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 ในช่วงปลายของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในพื้นที่ที่อยู่ด้านในของคลองบางเขน 5. การสิ้นสุดวิถีชีวิตการเป็นเกษตรกรของคลองบางเขนเกิดขึ้นเมื่อระบบนิเวศของชุมชนเผชิญกับการพัฒนาอุตสาหกรรมและความเจริญต่าง ๆ ที่มาหลังแผนพัฒนาของประเทศ พ.ศ. 2504

คำสำคัญ : วิถีชีวิตคน คลองบางเขน

¹ศาสตราจารย์ ดร. สาขาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เพื่อการท่องเที่ยว คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม
อีเมล : punneebualek@gmail.com

The People's Way of Life in Khlong Bang Khen

Punnee Bualek¹

Received	11/12/2021
Revised	08/06/2022
Accepted	13/06/2022

Abstract

The research aimed to study the people's way of life of both gardeners and farmers in Khlong Bang Khen, from the beginning to the end of the process, and to study the factors affecting the people's way of life. This data for this historical research was collected from various documents and interviews with an assumption that the people's way of life in Khlong Bang Khen was affected by the external and internal ecosystem. The study found that 1. Khlong Bang Khen Community has been located on the fertile triangular land (delta) of the southern Chao Phraya River since the 21st Buddhist century in the Ayutthaya period. The people's way of life in Khlong Bang Khen was engaged in agriculture and subsistence economy as gardeners and farmers. 3. The gardeners' production changed from self-consumption to production for sale, and the monetary system occurred when the outside traders (Maha Naga Market fruit traders) came in about the 1930s. 4. Khlong Bang Khen community started rice production for sale in the Rein of Rama V in the late 19th century in the area inside the canal. 5. The end of Klong Bang Khen's agricultural way of life occurred when the community ecosystem faced industrial development and prosperities after the national development plan in 1961.

Keywords : people's way of life, Khlong Bang Khen

¹Professor Dr., Geography and History for Tourism, Faculty of Humanities and Social Sciences, Chandrakasem Rajabhat University
e-mail : punneebualek@gmail.com

บทนำ

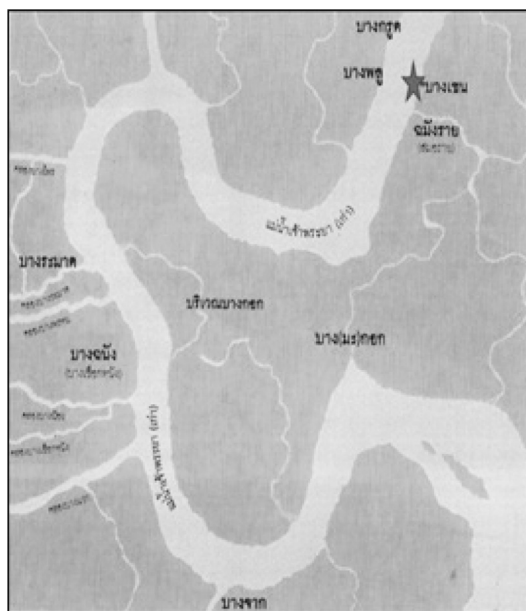
บางเขนอยู่ในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยา (Chao Phraya Delta) ซึ่งประกอบด้วย ดินดอนสามเหลี่ยมเก่า (Old Delta) อยู่ในพื้นที่ตั้งแต่ชัยนาทถึงอยุธยา และดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ (Young Delta) คือบริเวณเจ้าพระยาตอนล่าง ตั้งแต่จังหวัดนครศรีอยุธยาลงมาจนถึงอ่าวไทย ลักษณะของ พื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมใหม่เป็นที่ราบเกิดจากการทับถมของโคลนตะกอนที่แม่น้ำและลำน้ำพัดพาลงมาจากภูเขาและพื้นที่สูงจึงเป็นดินที่สมบูรณ์ด้วยปุ๋ยธรรมชาติ เหมาะแก่การเพาะปลูกธัญญาหาร เลี้ยงผู้คนได้จำนวนมาก และจากการมีลำน้ำและแม่น้ำไหลสู่ทะเลได้ทำให้มีผู้คนจากภายนอกและภายในเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยอย่างถาวร (Sedentary settlement) และพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองทางเกษตรกรรมและการค้า (Port polity) เกิดเป็น “สังคมลุ่มแม่น้ำ” (Riverine Society) ที่มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนหลายเผ่าพันธุ์ เข้ามาในบริเวณนี้ เกิดขึ้นของเมือง และชุมชนอยู่หลายแห่ง ชุมชนเหล่านี้ตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมที่มีคนเดินทางติดต่อกัน เส้นทางเดินทางระหว่างอยุธยาถึงปากแม่น้ำที่เป็นทะเลตมและชายฝั่งทะเลที่เป็นป่าชายเลน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560, น. 101-103, 107, 140)

จากลักษณะทางภูมิศาสตร์และสังคมที่เกิดขึ้นเป็น “สังคมลุ่มแม่น้ำ” ที่มีแม่น้ำและลำคลองเป็นเส้นชีวิตของชุมชน นับตั้งแต่การใช้เป็นเส้นทางคมนาคม แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร เป็นที่ตั้งที่อยู่อาศัย การตั้งถิ่นฐานในสังคมลุ่มแม่น้ำจะเกิดขึ้นตามแม่น้ำ ลำคลองและเส้นทางคมนาคม และตั้งบ้านเรือนไปตามแนวลำน้ำ (Linear pattern) ด้านหน้าของบ้านเรือนรวมทั้งวัด จะหันหน้าไปทางแม่น้ำลำคลองที่เป็นเส้นทางคมนาคม ส่วนด้านหลังของชุมชนมักจะเป็นที่โล่งเป็นไร่นาสาโทอันเป็นแหล่งเพาะปลูกพืชผลทางเกษตรกรรม สังคมลุ่มแม่น้ำ สังคมลุ่มแม่น้ำนี้มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา อันเนื่องมาจากมีคนหลายเผ่าพันธุ์หลายวัฒนธรรมเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ทั้งที่มาจากภายนอกทางทะเลและเคลื่อนย้ายจากพื้นที่ภายใน (Hinter land) มาผสมปนเปกันอย่างต่อเนื่อง จนทำให้เกิดการบูรณาการเป็นรัฐและอาณาจักรในที่สุด (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560, น. 101-103)

การศึกษาเรื่องราวการตั้งถิ่นฐานของชุมชนบนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาที่ทำให้เห็นภาพอย่างชัดเจนยังมีอยู่น้อย การศึกษาที่ผ่านมาส่วนใหญ่เป็นการสร้างภาพรวมและเป็นการศึกษาจากเอกสารและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ไม่ได้เข้าไปศึกษาพื้นที่อย่างละเอียดและวิเคราะห์ถึงวิถีชีวิตชุมชนตลอดจนการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น การศึกษาเรื่อง “วิถีชีวิตของคนในคลองบางเขน” มีจุดประสงค์ที่จะชี้ให้เห็นการตั้งถิ่นฐานของผู้คนและการทำมาหากินของสังคมเกษตรกรรมในลุ่มน้ำเจ้าพระยาในอดีตจนถึงการต้องยุติวิถีชีวิตแบบเดิมลง โดยวิเคราะห์ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นซึ่งมาจากปัจจัยทั้งภายนอกและภายในของพื้นที่ การศึกษานี้จะทำให้เข้าใจเรื่องราวของคนในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตลอดจนการทำมาหากินของผู้คนมากขึ้น และยังเชื่อมโยงไปสู่การเข้าใจชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาเช่นกัน คำถามการวิจัยคือวิถีชีวิตและการเปลี่ยนแปลงของคนในชุมชนคลองบางเขนเป็นอย่างไร มีปัจจัยอะไรบ้างที่ส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาวิถีชีวิตของผู้คนที่อยู่ในคลองบางเขนในสังคมเกษตรกรรม ทั้งวิถีสวนและวิถีนา นับตั้งแต่ต้นจนถึงการสิ้นสุดวิถีดังกล่าว รวมทั้งศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการดำเนินวิถีทำมาหากินและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น



ภาพที่ 1 แผนที่บางเขนและชุมชนในย่านเก่าริมแม่น้ำเจ้าพระยาเก่า
(ก่อนการขุดคลองลัดในสมัยอยุธยา พ.ศ. 2065)
ที่มา : สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2548

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยทางประวัติศาสตร์ ใช้วิธีการเชิงคุณภาพ โดยเก็บข้อมูลจากเอกสารทั้งเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง การสัมภาษณ์บุคคลที่เคยผ่านประสบการณ์การใช้ชีวิตในคลองบางเขน 6 ท่าน ข้อมูลที่ได้มาทั้งหมดได้นำมาวิเคราะห์เนื้อหาโดยมีการจัดลำดับเวลา และมีการวิเคราะห์เนื้อหา เชื่อมโยงกับระบบนิเวศที่เป็นบริบทและองค์รวมทางสังคมที่เกิดขึ้น

สมมติฐาน

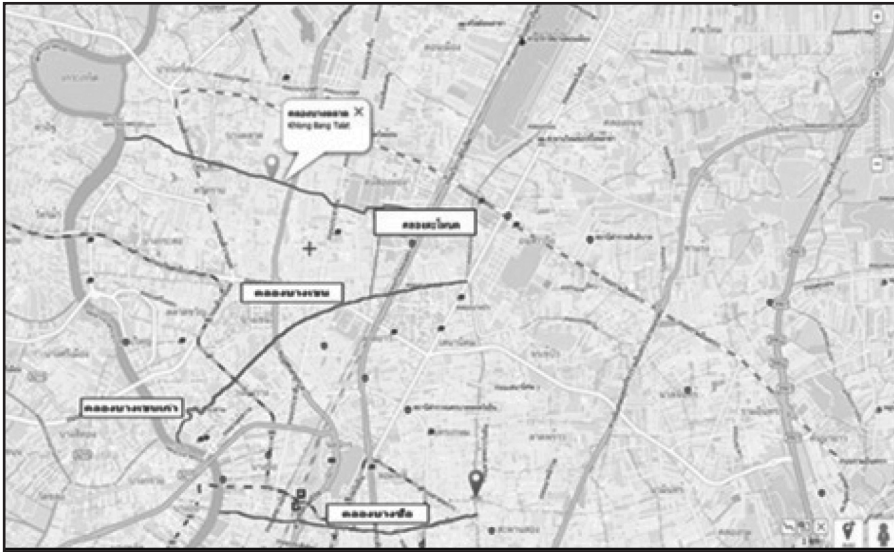
วิถีชีวิตของคนในคลองบางเขนที่เป็นสังคมเกษตรกรรมนับแต่เริ่มต้น มาจากปัจจัยสำคัญคือระบบนิเวศที่เหมาะสมทั้งภายนอกและภายใน การเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นทั้งในระดับประเทศและท้องถิ่น มีผลกับการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศแบบเดิมที่เหมาะสมกับการเกษตรหมดลงจนทำในสังคมเกษตรกรรมในคลองบางเขนค่อย ๆ สิ้นสุด

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัย “วิถีชีวิตของคนในคลองบางเขน” มีดังนี้

1. ภูมินิเวศและการตั้งถิ่นฐานของคนในคลองบางเขน



ภาพที่ 2 แผนที่ : ขอบเขตของพื้นที่ทุ่งบางเขนในระยะแรก ใช้แนวธรรมชาติ
ทิศเหนือติดคลองบางตลาดและทิศใต้ติดคลองบางซื่อ และคลองขุดใหม่คลองลาดโดนด

ในอดีต “ทุ่งบางเขน” มีพื้นที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา และริมฝั่ง 2 ด้านของคลองบางเขน โดยมีแนวธรรมชาติ เริ่มต้นจากคลองบางเขนไปทางทิศเหนือ ติดคลองบางตลาดและทิศใต้ติดคลองบางซื่อ ซึ่งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุของดินจากโคลนตะกอน ความอุดมสมบูรณ์ของดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยานี้ได้จากการมีสวนผลไม้ที่รู้จักกันมาตั้งแต่สมัยโบราณคือ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกถึงนนทบุรี เรียกว่า “สวนใน” เป็นของคู่กันกับสวนนอก ซึ่งตั้งอยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ตั้งแต่อำเภอเมืองและอำเภอมัญจาคีรี จังหวัดสมุทรสงครามไปจนถึงอำเภอเมืองจังหวัดราชบุรี การเกิดสวนผลไม้ในบริเวณนี้ยังแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของกลุ่มชนที่ต้องมีความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติและเทคโนโลยี ซึ่งแสดงให้เห็นในการคัดเลือกพันธุ์ไม้ทั้งไม้ผลและไม้ดอกที่ใช้ปลูกในสวนทั้ง 2 แห่ง สวนผลไม้ที่อยู่บริเวณสวนนอกที่มีดินลึกลับลึกและบริเวณสวนในก็จะมีมีการคัดเลือกพันธุ์ที่มาจากภายนอกโพ้นทะเลเข้ามาปลูก ได้แก่ ทุเรียน ลิ้นจี่ มังคุด เงาะ ฯลฯ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560, น. 131-133)

ที่มาของคำ “ทุ่งบางเขน” คำว่า “ทุ่ง” หมายถึงพื้นที่โล่งกว้าง คำว่า “บาง” พระยาอนุมานราชธนได้ให้ความหมายว่า หมายถึง ลำคลองที่มีหมู่บ้านตั้งอยู่ ซึ่งจะอยู่ในพื้นที่ที่ราบลุ่ม พอที่คลองจะเชื่อมกับ

แม่น้ำได้ หรืออาจจะเป็นพื้นที่อยู่ติดกับทะเลก็ได้ (พระยาอนุমানราชชน, 2531, น. 38-39) ส่วนคำว่า “เขน” มีเรื่องเล่าที่มาของคำนี้ ปรากฏอยู่ในตำนานพื้นบ้านของชุมชนในบริเวณนี้ที่ได้เล่าต่อกันมาตั้งแต่ ปู่ ย่า ตา ยาย ว่าทำวอู่ทองพาข้าราชการบริพารอพยพโยกย้ายหนีโรคห่ามาจากแดนไกลผ่านทางดอนเมือง ทำวอู่ทองขนทองคำใส่เรือขึ้นมาตามลำคลอง แต่ด้วยสภาพคลองที่ตื้นเขินมาก เมื่อถึงช่วงน้ำลง น้ำในคลองจะแห้งขอด เรือที่เคยพายได้ก็ต้องเข็น ทำวอู่ทองให้คนเข็นเรือบรรทุกทองไปถึงสถานที่หนึ่งเอาทองคำซ่อนไว้ และยังเล่าอีกว่า ใกล้ ๆ กับที่ซ่อนทองมีชุมชนโบราณซึ่งคนในชุมชนมีความซื่อสัตย์ ใครถามเรื่องใดก็ตอบตามความจริง เมื่อมีคนถามว่าพระเจ้าอู่ทองนำทองซ่อนไว้ที่ไหน ชาวบ้านก็บอกว่าทองซ่อนไว้ที่นั่น (วันวร จະณู, 2551, น. 45) คำว่า “เข็นต่อมาเพี้ยนเป็นเขน” เป็นที่มาของคำว่า “บางเขน” ตำนานเรื่องเล่านี้มาพร้อมกับคำว่า “บางซ่อน และบางซื่อ”

หลักฐานจากเอกสารที่กล่าวถึง “บางเขน” ว่าเป็นชุมชนเก่าในสมัยอยุธยาปรากฏอยู่ใน “กำสรวลสมุทรหรือกำสรวลศรีปราชญ์” วรรณกรรมชิ้นนี้ แต่งในปี พ.ศ. 2025-2035 และเป็นไปได้ว่าอาจแต่งในปี พ.ศ. 2031 ในแผ่นดินของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 (พระบรมราชา) ต่อเนื่องกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พระเชษฐาธิราช) ได้กล่าวถึงชุมชนหมู่บ้านหลายแห่งที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา คำว่า “บางเขน” ได้ปรากฏชื่อในวรรณคดีชิ้นนี้ด้วย ชุมชนบางเขนนี้ที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตจังหวัดนนทบุรี บางเขนได้ปรากฏในวรรณกรรม “กำสรวลสมุทร” ในช่วงเวลาที่กวีแต่ง ภูมิประเทศในครั้งนั้นคงเป็นทุ่งโล่ง กวีได้พรรณนาไว้ในบทกลอน ที่ 43 ว่า

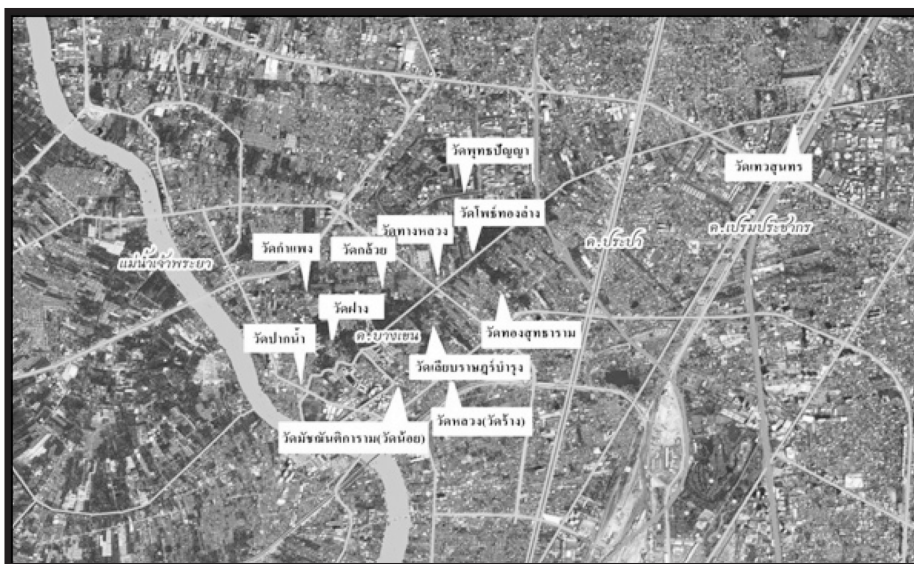
มาทุ่งทุเรศพี่	บางเขน
เขนข้าวอกนมเถลา	ที่ตั้ง
ปิ่นกามกระเวนหัว	ใจพี่ พระเอย
ถาปให้แก้วกั้ง	พี่คงคืนคง

(สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2549, น.71)

กลอนบทนี้มีความหมายว่า มาถึงทุ่งที่มีความยากลำบาก ที่ชื่อว่า “บางเขน” การที่จะได้รับข่าวสารของหญิงที่เป็นที่รักก็ยากลำบาก หากไม่มีปัญหาหรืออุปสรรค พี่คงกลับไปแล้ว

ชุมชนบางเขนเริ่มแรกอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและสองฝั่งคลองบางเขน หลักฐานว่ามีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ปากคลองบางเขนที่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา หลังจากที่มีการแต่งกำสรวลสมุทรมาอีกประมาณ 100 ปีต่อมา ได้ปรากฏว่ามีวัดก่อสร้างบริเวณนั้นคือ “วัดปากน้ำ” วัดแห่งนี้สร้างในสมัยอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2125 ต่อมาได้มีการสร้างวัดต่าง ๆ ขึ้นมาอีก คือ วัดฝาง (พ.ศ. 2200) วัดกล้วย (ไม่ระบุ) วัดทางหลวง (ไม่ระบุ) วัดจันทร์มาลี (วัดร้าง) (ไม่ระบุ) และอยู่ฝั่งกรุงเทพฯ คือ วัดหลวง (วัดร้าง) (ไม่ระบุ) วัดเลียบราษฎร์บำรุง (พ.ศ. 2310) วัดทองสุทธาราม (พ.ศ. 2315) วัดโพธิ์ทองล่าง (พ.ศ. 2319) ชุมชนชาวสวนหยุดขยายตัว ไม่มีการจัดตั้งวัดหลังสมัยธนบุรี การจัดตั้งวัดอีก 2 วัดภายหลังในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ วัดเทวสุนทร พ.ศ. 2412 และวัดมัชฌิมตึการามหรือวัดน้อย ในปี พ.ศ. 2417 มีการจัดตั้งวัดใหม่ขึ้นอีก 1 แห่ง คือ วัดพุทธปัญญา พ.ศ. 2542

การศึกษาประวัติชุมชนในอดีตไม่มีหลักฐานที่เป็นตัวหนังสือ เราจึงอาศัยการศึกษาหลักฐานจากการจัดตั้งวัด การจัดตั้งวัดจึงหมายถึงการจัดตั้งชุมชนด้วย ชุมชนในคลองบางเขนมีความหนาแน่นในสมัยกรุงธนบุรีและอยู่บริเวณพื้นที่ที่ใกล้กับแม่น้ำเจ้าพระยา การจัดตั้งวัดจะค่อย ๆ ขยับจากพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าสู่ตอนในของคลองบางเขน พื้นที่การตั้งชุมชนนี้สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในคลองบางเขนด้วย



ภาพที่ 3 : แผนที่ทางอากาศวัดในคลองบางเลน 12 วัด (รวมวัดเทวสุนทร)

ที่มา : (กองพุทธศาสนสถาน กรมการศาสนา, 2525)

จากการลงพื้นที่สำรวจข้อมูลและสัมภาษณ์ผู้สูงอายุที่ใช้ชีวิตในคลองบางเขน พบว่า คนในคลองบางเขนอาศัยในพื้นที่นี้อย่างต่อเนื่อง มาไม่ต่ำกว่า 4 ชั่วชีวิตคน และหลายคนยืนยันว่าบรรพบุรุษอยู่ในคลอนี้ไม่ได้ย้ายไปไหน การเคลื่อนย้ายของคนก็จะอยู่ในสายคลองบางเขนเป็นส่วนใหญ่ไม่ได้ย้ายถิ่นออกไปอยู่ที่อื่น จากการที่ตั้งถิ่นฐานมายาวนานทำให้มีการแต่งงานระหว่างคนในสายคลองหลายรุ่น คนในคลองบางเขนนับเป็นญาติกันทั้งสายคลองและสามารถนับรุ่นการเป็นเครือญาติกันได้ เป็นวงศ์ตระกูล พี่น้องสืบทอดกันมาอยู่มานานตั้งแต่สมัยปู่ ย่า ตา ยาย สิ่งนี้ทำให้คนในคลองบางเขนมีความสามัคคี เอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน ไม่เห็นแก่ตัว

2. วิถีชาวสวนและวิถีนาของคนคลองบางเขน

ชุมชนคลองบางเขนในอดีตมีวิถีชีวิตอยู่ในระบบการผลิตเพื่อยังชีพคือ ผลิตเพื่อบริโภคและเพื่อการ
อยู่รอดของชุมชน คนในคลองบางเขนทำทั้งสวนและนา คนที่อยู่ใกล้ริมแม่น้ำเจ้าพระยาจะทำสวนเป็นหลัก
ส่วนที่อยู่ห่างออกมาก็มีทั้งสวนและนา และทำนาอย่างเดียว ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้สูงอายุได้เล่าถึงการ
ทำสวนและนาของคนในคลองบางเขนดังนี้

ตาสิริ ทมเปลี่ยน อายุ 94 ปี (สัมภาษณ์, เมื่อ 7 เมษายน 2560) เล่าว่า บรรพบุรุษของท่านอยู่ในคลองบางเขน โดยมาจากชาวนาที่ลัดน้ำเค็ม (บริเวณวัดบางบัว ปลายสุดของคลองบางเขนด้านใน) เมื่อประมาณ 200 ปีที่แล้ว

ท่านเล่าว่า ชาวคลองบางเขนทำทั้งสวนและนา พวกที่ทำสวนจะอยู่ที่ริมคลองใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา เพราะพื้นดินชุ่มน้ำ ส่วนพวกที่เลยขึ้นไปจะทำนา พื้นที่จากวัดโพธิ์ทองล่างและวัดทองสุทธารามทำทั้งสวนและนาและที่เลยขึ้นไปถึงวัดเทวสุนทรจะทำนาเป็นส่วนมาก จากวัดทางหลวงไปประมาณหนึ่งกิโลเมตรเป็นนา ทั้งนี้จากถนนกรุงเทพนนท์ขึ้นไปเป็นเขตพื้นนา พวกที่ใกล้น้ำทำสวนกัน ถ้าไปปลายคลองตั้งแต่วัดโพธิ์ทองล่างไปแล้ว บ้านแถวนั้นจะทำนากัน สวนไม่ค่อยมี ตั้งแต่วัดโพธิ์ทองล่างขึ้นไปหลังสวนจะเป็นนา เหมือนจังหวัดชุมพร พวกทำนาสมัยโบราณเรียกว่าพวกหลังสู้ฟ้าหน้าสู้ดิน ทำงานกลางแดด พวกทำสวนเป็นการทำงานในที่ร่ม (สิริ ทมเปลี่ยน, 2560, สัมภาษณ์)



ภาพที่ 4 : การแบ่งพื้นที่ 3 ส่วนในคลองบางเขน ข้อมูลจาก (สิริ ทมเปลี่ยน, สัมภาษณ์, 2560)

ภาพแสดง การแบ่งพื้นที่ 3 ส่วนในคลองบางเขน ส่วนที่ 1 ทำสวน ตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยามาถึงวัดทางหลวง วัดโพธิ์ทองล่างและวัดทองสุทธาราม และส่วนที่ 2 ทำทั้งสวนและนา บริเวณตั้งแต่วัดทางหลวง วัดโพธิ์ทองล่างและวัดทองสุทธารามขึ้นไปประมาณ 1 กิโลเมตร และส่วนที่ 3 พื้นที่ทำนา ตั้งแต่ส่วนที่ 2 ขึ้นไปจนถึงวัดเทวสุนทร

ตาสิริเล่าถึงวิธีการทำสวนในคลองบางเขนว่า เดิมการทำสวนเป็นแบบเศรษฐกิจพอเพียง ปลูกไม้เบญจพรรณ ปลูกของทุกชนิดละกัน ส่วนทุเรียนและส้มมาปลูกหลังจากต่อมา สมัยก่อนชาวสวนทำสวนไม่ได้ทำเพื่อเอารายเอาจนกัน ชาวนาสวนยังไม่คิดเรื่องสะสมเงิน ไม่มีความจำเป็นเพราะของมันแลกกันกันได้ ปลูกมะม่วง มะปราง ก็ทำละกันหมด ปลูกอ้อยโน้นบ้าง อ้อยนี้บ้าง เหมือนเศรษฐกิจพอเพียง ในสมัยยายของท่านจะไม่พูดกันเรื่องเงินทอง ไม่ได้พูดว่าปลูกแล้วจะเอาไปขาย แต่ปลูกเพื่อเอาไว้ให้ลูกหลานได้กิน จะขายของต่อเมื่อเหลือใช้ ของในสวนจะเอาขายที่ตลาดปากคลองบางเขนใหม่ซึ่งมีลักษณะเป็นตลาดน้ำในอดีต

ในสมัยยายของตาสิริ คือยายเจิมซึ่งตรงกับรัชกาลที่ 5 เศรษฐกิจแบบใช้เงินในคลองบางเขนไม่มีความหมายเท่าไร สิ่งที่ยายพูดเสมอเวลาปลูกต้นไม้ก็คือ “ไว้ให้ลูกหลานมันกิน” การซื้อขายจะมีก็เมื่อเกิดความจำเป็น ในระยะแรกชาวสวนจะทำการแลกเปลี่ยนระหว่างชาวสวนกับชาวนาจะเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของกัน เมื่อก่อนในสมัยยายเจิม พวกชาวสวนจะเอาของสวนไปให้กับชาวนาโดยไม่ได้คิดเป็นเงิน สิ่งของที่เอาไปให้ได้แก่ กล้วยน้ำว่า มะพร้าว และหมาก ของจากสวน 3 อย่างนี้ มีความสำคัญกับชาวนา ส่วนพวกใบพลูชาวนาเอาปลูกกันเองได้ ชาวสวนจะขนไปให้ชาวนาที่เป็นพวก ๆ กัน โดยขอแลกเปลี่ยนกลับคืนมาเป็นข้าว เมื่อเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาก็จะส่งข้าวมาว่าเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว ที่บ้านของตาสิริส่วนใหญ่ไปแลกข้าวกับบ้านญาติที่อยู่แถววัดบางบัว (ลาดน้ำเค็ม) เป็นการเอาสิ่งของแลกเปลี่ยนกัน ให้ของสวนไว้กับชาวนา เพราะชาวนาไม่มีเวลาไปทำมาหากินที่ไหน ที่แลกกันนี้เป็นสมัยรุ่นยายเจิม ตาสิริยังคงจำความได้ เมื่ออายุ 5-6 ขวบจะนั่งหัวเรือไปกับยายพายเรือสำปั้นขนาดกลางไป ตอนนั้นเงินไม่มีความจำเป็นเท่าไร จะขายเมื่อของเหลือเช่นมะพร้าวเอาไปแลกข้าว และเก็บไว้กินยังเหลืออีก 3 - 4 ลูกก็จะเอาไปขายที่ตลาดปากคลองบางเขน กล้วยน้ำว่าถ้ากินไม่หมดก็จะเอาไปขาย สภาพวิถีชีวิตเช่นนี้ถ้าประมาณอย่างคร่าว ๆ ดำรงอยู่จนถึงเปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 คนในคลองบางเขนเดิมใช้วิธีการแลกเปลี่ยนกัน การขายเป็นผลพลอยได้ ชาวบ้านจะไม่ซื้อของมากเพราะชาวบ้านมีเงินน้อย (สิริ ทมเปลี่ยน, 2560, สัมภาษณ์)

ครอบครัวชาวคลองบางเขนอีกครอบครัวคือ ตาเอี่ยม นาคอ่วม อายุ 86 ปี และยายสมัย นาคอ่วม อายุ 81 ปี (สัมภาษณ์เมื่อ 21 พฤษภาคม 2558) บรรพบุรุษอาศัยอยู่ในคลองบางเขน เท่าที่ท่านรู้มาอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยรุ่นทวด นับเวลามากกว่า 200 ปี โดยอยู่คลองบางเขนทางฝั่งบางซื่อ ที่นั่นมีนาของยายและนาของพี่น้องยายเรียงกันเป็นแถวไปเลย ต่อมารุ่นพ่อแม่ก็เป็นคนแถวคลองบางเขน สมัยรุ่นพ่อแม่ครอบครัวได้ไปทำนาอยู่ลาดโตนดซึ่งเป็นคลองขุดจากคลองบางเขนเข้าไปเพื่อบุกเบิกพื้นที่นา มีที่นา 55 ไร่ ปัจจุบันขายไปหมดแล้ว

ยายสมัยเล่าว่า คนสวนและคนนาในคลองบางเขนเป็นพี่น้องกัน คนที่ทำนาอยู่แถวบริเวณมหาวิทยาลัยเกษตรก็ทำสวนในคลองบางเขนด้วย เช่นเดียวกับคนที่อยู่แถวลาดโตนดก็มาทำสวนในคลองบางเขน คนทั้งหมดนี้ถือว่าเป็นคนเก่าแก่ในพื้นที่นี้ ความผูกพันของคนจะมีอย่างเหนียวแน่น คนจะรู้จักกันหมด รู้ว่าใครทำสวนอยู่ตรงไหน ทำนาอยู่ทางไหน คนที่คลองบางเขนเป็นคนที่มั่งมีทั้งวิธีสวนและวิธีนาอยู่ในบ้านเดียวกัน ถึงหน้านา ก็ไปทำนา หมดหน้านาจึงมาทำสวน หลังจากดำนานเสร็จแล้วไม่ต้องทำอะไร ก็เอาเวลามาทำสวน วิถีชีวิตของคนบริเวณนี้คือ ทำนาและทำสวนด้วย ชีวิตชาวคลองบางเขนไม่ได้ว่างเลย นอกจากนี้เวลาวางก็ทำงานสานกระบุงสานตะกร้ากันเอง

ในสมัยยายสมัยปลูกทุเรียนและส้มเขียวหวาน ใกล้เคียงจะปลูกทุเรียน เพราะทุเรียนชอบที่ชุ่มชื้นและร่มเย็น การปลูกส้มเขียวหวานไม่รู้ว่าเริ่มต้นเมื่อไร พอยายสมัยโตมาก็รดน้ำต้นส้มเขียวหวานแล้ว เมื่อก่อนขายเป็นลูก ลูกใหญ่ขายร้อยละ 20 บาท เมื่อก่อนนี้ราคาที่ดินสวนจะแพงกว่านา ลูกรักก็จะได้สวนลูกซังก็จะได้นา เพราะถือว่าคนสวนสบายกว่าคนนาที่ต้องตากแดด

ตาเอี่ยมและยายสมัย นาคอ่วม เล่าว่า วิถีชีวิตการทำสวนก็เช่นเดียวกับการทำนา คือเวลาถอนหญ้า ก็ใช้การลงแรงกัน เรียกว่า “เอาแรงกัน” จะมีการแบ่งงานกันว่าวันไหนทำบ้านใคร ตอนกลางวันเจ้าของสวน จะมีอาหารเลี้ยงกัน การเอาแรงของชาวสวนมีทุกขั้นตอน เราลงแรงกันตั้งแต่สาตเลน การเก็บผลส้มก็เอาแรงกัน แยกดินจากร่องสวนไปไว้บนคันก็เอาแรงกัน การเอาแรงทำให้สวนสามารถทำต่อเนื่องกันได้ ไม่ต้องปล่อยให้สวนร้างเพราะขาดแรงงาน การช่วยกันถ้าเป็นญาติกันอาจจะไม่ต้องคืนแรงกัน แต่สังคมชาวบางเขน มีคำว่า “บุญคุณ” เวลาเขาต้องการความช่วยเหลือก็จะช่วยกันในภายหลังเพราะเขาเคยช่วยเราเอาไว้ การทำงานทุกอย่างนอกจากงานสวนก็เอาแรงกัน เมื่อก่อนบ้านหลังคามุงด้วยจาก 3 - 4 ปีเปลี่ยนหลังคาที่ ก็ใช้การเอาแรงกัน ใครมีความชำนาญอย่างไหนก็ช่วยกัน เช่น การเย็บจาก

ยายวิไล นาคเนียม อายุ 80 ปี (สัมภาษณ์ เมื่อ 7 มกราคม 2560) เกิดที่คลองบางเขน ปู่ตายายอยู่ที่คลองบางเขนแถวลาดยาว พ่อแม่มาอยู่ที่ริมคลองบางเขน ประมาณเมื่อ 120 ปีที่แล้ว ครอบครัวเป็นเจ้าของที่ดินในคลองบางเขนตั้งแต่ต้น ไม่มีการเปลี่ยนมือ รุ่นปู่ย่ามีนา 13 ไร่ 2 งาน ทุกวันนี้เหลือ 3 ไร่ ยังคงทำสวนอยู่ ขยายที่ดินไป 10 ไร่ตั้งแต่ พ.ศ. 2515 เมื่อมีการทำหมู่บ้านจัดสรรคือบริษัทชินเขตเข้ามา สาเหตุขยายที่ดินไป เพราะไม่มีทางออก ที่คนอื่นเขาล้อมเราหมด ทั้งน้ำและไฟเราต้องอาศัยคนอื่นเขา

ชีวิตของยายวิไล ทำทั้งสวนและนา ส่วนที่เป็นสวนจะอยู่ริมคลองปลูกกล้วย เป็นสวนผสมปลูกผลไม้ทุกอย่าง วัตถุประสงค์ในการทำสวนเพื่อเอาไว้กินไม่ได้ขาย เลิกทำนามาตั้งแต่อายุ 35 ปี เมื่อ พ.ศ. 2513 ก่อนขยายที่ดินให้บริษัทชินเขตที่ทำหมู่บ้านจัดสรร ยายวิไลเลิกทำนาแล้วแต่ให้คนอื่นทำ ที่เลิกเพราะต้องไปส่งลูกไปโรงเรียนและดูแลแม่ที่แก่ พื้นที่ดิน 13 ไร่ มีการแบ่งพื้นที่ทำนาเป็นแปลง ๆ ไป มีชื่อเรียกผืนนาแต่ละแปลง เช่น อียาว อีขวาง อีดอน อีลุ่ม อีหนองฯ การแบ่งงานนี้มีมาตั้งแต่โบราณ วัตถุประสงค์ในการแบ่งพื้นที่เพื่อใช้ในการป้องกันน้ำ เป็นการจัดสรรน้ำในพื้นที่นา ท่านเล่าว่านาที่คลองบางเขนให้ผลผลิตดีเพราะอยู่ริมคลอง อีดอน ต้องคอยฝน อีลุ่มใช้น้ำรดจากคลองได้ ถ้าน้ำเยอะอีลุ่มก็เสีย อีดอนก็ดี ถ้าน้ำน้อยอีดอนก็เสียอีลุ่มก็ดี ข้าวที่ปลูกใช้มีหลายพันธุ์ ได้แก่ แจกเขย เหลืองอ่อน ข้าวขาวตาแห้ง ที่นี้ปลูกพันธุ์เหล่านี้เพราะได้ราคาดี สมัยนั้นเป็นข้าวที่อร่อย มีปลูกข้าวเหนียวไว้กินด้วย สมัยนั้นมีพันธุ์ข้าวโบราณ เช่น พันธุ์กาเหว่าร้อง คือนวด ยากเหลือเกิน นวดกันจนกาเหว่าร้องยังไม่รุ่งเลย ข้าวปลูกปีละหนเดียว คอยน้ำฝนอย่างเดียว ทำนา 2 หนไม่ได้เพราะเวลาหน้าแล้งน้ำในคลองบางเขนก็แห้ง

ความสัมพันธ์ระหว่างสวนกับนา คือเวลาฝังสวนมีส้ม ผลไม้ต่าง ๆ เขาก็เอามาแจกเรา ฝ่ายเราเวลาได้ข้าวมาก็ไปให้เขา เราทำนาเสร็จสีข้าวไปแจกเขา เอาไปฝากญาติ การแลกเปลี่ยนนี้เป็นเครือญาติกัน การแลกเปลี่ยนไม่ต้องนับจำนวนว่าใครให้ใครเท่าไร เพราะเราเป็นญาติกัน (วิไล นาคเนียม, 2560, สัมภาษณ์)

3. การเปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตเพื่อขาย

ชาวคลองบางเขนโดยพื้นฐานแล้วทำสวนและทำนาด้วยการทำการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง ชุมชนได้ค่อย ๆ เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคมาสู่การผลิตเพื่อขายในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยชาวสวนจำนวนหนึ่งได้เข้าไปบุกเบิกพื้นที่นาที่อยู่ด้านในของคลองบางเขน เริ่มตั้งแต่ทุ่งสองห้องในเขตงามวงศ์วานเป็นต้นไปจนถึงคลองบางเขน และชาวนาได้ช่วยกันบุกเบิกที่นาใหม่ในพื้นที่ด้านในของคลองบางเขน โดยการขุดคลองที่แยก

ออกจากคลองบางเขน ที่สำคัญคือ “คลองลาดโตนด” เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และตั้งหมู่บ้านชานา

พลโทชะลอ ทองศาลา อายุ 76 ปี (สัมภาษณ์ เมื่อ 7 เมษายน 2560) ครอบครัวมีนาที่ลาดโตนด และทุ่งสองห้องด้วย ท่านเล่าเรื่องนาที่ “ลาดโตนด” ว่า ต้นตระกูลได้บุกเบิกนาที่ลาดโตนดในสมัยรุ่นปู่ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5 มีที่นาประมาณ 40 ไร่ เมื่อก่อนในพื้นที่บริเวณนี้เป็นป่า มีช้าง ท่านเล่าว่า รัชกาลที่ 5 เคยเสด็จมาที่บึงบัวที่ลาดโตนด คนแถวนั้นยังรับเสด็จโดยการรำถวาย บึงบัวที่นี้แปลกจากที่อื่นคือ ดอกสีขาว ลำต้นอ่อน สามารถทำกับข้าวได้อร่อยเป็นพันธุ์พิเศษ

สภาพนาที่ทุ่งสองห้อง พลโทชะลอเล่าว่า เมื่อถึงหน้าแล้งพื้นดินจะแล้งมาก แล้งจนแฉกระแหงเดินถนัดตรงเท้าไม่ได้ สมัยก่อนใช้ควายทำนาไม่ได้ใช้เครื่องยนต์ ครอบครัวทำนาที่ทุ่งสองห้องประมาณ 20 ไร่ และมีนาที่เมืองนนท์ (ปัจจุบันคือ The mall) อีกประมาณ 10 ไร่กว่า รวมพื้นที่ทำนาทั้งหมดปีหนึ่งที่สามารถทำได้ประมาณ 50 ไร่ ถ้าน้ำดี ชีวิตชานาที่ทุ่งสองห้อง เข้าขึ้นมาเมื่อถึงฤดูทำนาก็แบกคันไถ ก่อนไปโรงเรียนแบกคันไถ จูงควายไปส่งก่อน พ่อแม่ก็แบกคันไถ แล้วค่อยกลับมาทุ่งข้าวกิน มีควายทำนา 3 ตัว ตอนหลังเหลือ 2 ตัว ทำนาคา ไม่มีนาหวาน พันธุ์ข้าวมีทั้งข้าวเบากับข้าวหนัก ข้าวเหนียวทำนิตเดียวไว้สำหรับทำขนม พันธุ์ข้าวหนักก็เหลืออ่อน พันธุ์ข้าวเบามีหลายพันธุ์ ข้าวเบาจะออกก่อน การที่ต้องทำทั้งข้าวหนักและข้าวเบาเพื่อแบ่งแรงในการเก็บเกี่ยว ถ้าทำข้าวหนักทั้งหมดเวลาเกี่ยวพร้อมกันจะทำไม่ทัน ข้าวเบาจะทำไม่มากเพื่อใช้ในการเก็บเกี่ยวก่อนเท่านั้น ข้าวหนักราคาจะดีกว่าจะเก็บไว้ใส่ยุ้ง ข้าวเบาก็สีทานไปเรื่อย ๆ ที่บ้านของท่านมีแรงงาน 4 คนคือ พ่อ แม่ พี่ชาย และพลโทชะลอ มีการจ้างแรงงานเข้ามาช่วยบ้าง นอกจากนี้ยังแรงงานลูกหลานที่มาอยู่ด้วย และช่วยทำนาไม่ได้ให้อยู่บ้านเฉย ๆ แถวทุ่งสองห้องไม่กล้าเอาลาวเข้ามาเกี่ยวข้าวเพราะกลัว

การทำนาเป็นงานหนัก เมื่อหมดหน้านาแล้ว งานหนักถึงจะหมดไป การทำนาทำตั้งแต่เริ่มไถคราด ดำ และเก็บหญ้าในนา ดายหญ้า จากนั้นเมื่อข้าวท้องแล้วมาเก็บเกี่ยว หยอดเกี่ยว จะมีการลงแขกบ้างเกี่ยวเองบ้าง จนกระทั่งหมด จากนั้นก็เอาข้าวเข้าลาน แล้วเอาข้าวเข้ายุ้ง ชานาลำบากแต่อยู่รอดได้ เพราะพ่อแม่ไม่เล่นการพนัน ถ้าใครบ้านไหนเล่นการพนัน ชาวบ้านก็จะไม่เอาด้วย เล่นการพนันได้เฉพาะสงกรานต์ไม่เกิน 7 วัน นอกจากนั้นแล้วชานายังมีงานอื่น ๆ ที่ต้องทำอีก ลูกชานาแถวนี้ไม่ค่อยได้เรียนหนังสือเพราะต้องช่วยพ่อแม่ทำนา ชานาที่นี้ไม่มีอุปกรณ์ทำนามากมาย ใช้แรงกายเป็นเครื่องมือในการผลิตที่สำคัญเวลาแขกข้าว แบกก้าว ก็ใช้บา แบกหามกันไป ชานาเป็นคนแข็งแรง พึ่งตนเอง ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อและให้กำลังใจกัน มีอาหารก็แบ่งกัน ไม่มีการแบ่งชนชั้น มีชีวิตที่เหมือน ๆ กัน ลูกจ้างที่มาช่วยทำนาก็เป็นญาติพี่น้องหรือไม่ใช่ก็อยู่กันแบบญาติพี่น้อง รักกันเหมือนญาติ กินข้าวก็กินด้วยกัน เมื่อก่อนบ้านที่ตั้งอยู่ตามชายคลองบางเขน มีกันไม่กี่หลัง คนแถวนี้ต้องเป็นญาติกัน เขตสวนก็ย้ายมาอยู่นา ชาวคลองบางเขนนั่นต้องเป็นเครือญาติกันหมด

การปลูกข้าวมีวัตถุประสงค์เพื่อขายอย่างชัดเจน เรากินด้วย รายได้หลักอยู่ที่นา ถ้าปีไหนไม่ได้ข้าวก็แย่แล้วไม่มีกิน ชานาบางคนรับขายข้าวก่อนเพราะไม่มีทุน ต้องไปจ่ายค่าจ้างเขาเกี่ยวบ้าง ฐานะของชานา

ที่ทุ่งสองห้องนี้ไม่ถึงกับยากจน ไม่ถึงกับเป็นหนี้สิน ไม่เล่นการพนัน พอเลิกนาก็ทำเห็ดฟาง บางคนก็เลี้ยงไก่ เป็ด ปลุกผัก หมุนเวียน ชาวบ้านใช้จ่ายไม่มาก ใช้สิ่งของที่มีในธรรมชาติ ได้แก่ กอไผ่มาทำสิ่งของต่าง ๆ ใช้ในครัวเรือนและเครื่องมือการผลิต เมื่อก่อนเราทำรังอบเป็นรายได้ที่เข้ามาช่วยทำนา ชาวนามิงานทำตลอดปี รายจ่ายของชาวนาก็คือซื้อสินค้าจำเป็นในการบริโภค ได้แก่เกลือ หัวหอม กะปิ กะเทียม หรือเมื่อมีงานใหญ่ของครอบครัวได้แก่ ลูกชายจะบวชนาค ลูกชายจะแต่งงาน ลูกสาวจะแต่งงาน ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ ปลุกบ้าน เป็นต้น สมัยก่อนบ้านที่คลองบางเขนเป็นกระท่อมหลังคาจาก เปลี่ยนเป็นหลังคาสังกะสี ตอนท่านพลโทชะลออายุ 16 ปี คือเมื่อประมาณ ปี 2500

สภาพของทุ่งนาที่ทุ่งสองห้องเป็นผืนนาต่อเนื่องกัน มองยาวไปถึงหลักสี่ถึงชินเขตทั้งหมด มองไปมีแต่นาเขียว ผืนนาติด ๆ กันเป็นแนวยาว เวลาข้าวออกรวง นาแฉะนี้สามารถใช้คำว่า “ทุ่งรวงทอง” ได้เลย ทุ่งนาเป็นสี่เหลี่ยม เวลาข้าวเขียวก็เขียวเป็นสีมรกต เวลาเหลืองก็เหลืองทองไปทั้งทุ่งกว้างสุดลูกหูลูกตา มองจากทุ่งสองห้องเห็นไปถึงหลักสี่ ไปถึงออเงิน ไปทางไหนมันจะเห็นแต่ทุ่ง เดือนพฤศจิกายน ข้าวเริ่มออกดอก และเริ่มเกี่ยวเดือนมกราคม ตอนข้าวออกดอกสวยงามมาก ตอนตะวันรอน ๆ ไร่ไร่ไถ่ควายกลับบ้าน ท้องทุ่งนาจะสวยงามมาก ชาวนาทุ่งสองห้องคือกระดุกสันหลัง ต้องทำงานหนัก รายได้ไม่ดี แต่ที่อยู่ได้เพราะคนบางเขนเป็นชุมชนเครือญาติ มีความเอื้อเฟื้อกัน แบ่งปันกัน ทำให้ก้าวผ่านกาลเวลาความยากลำบาก อุปสรรคต่างไปได้ ชาวนาต่างคนต่างลำบาก ให้กำลังใจกัน ฐานะของคนที่นี่ไม่ต่างกันมาก พออยู่พอกิน แบ่งปันกันกิน มีอะไรเกิดขึ้นก็ถึงกันหมด คนคลองบางเขนยังคงอยู่ไม่ได้หายไปไหน บางคนหายไปเพราะรับกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ แต่ยังมีคนอีกจำนวนหนึ่งยังคงอยู่ที่คลองบางเขน (ชะลอ ทองศาลา, 2560, สัมภาษณ์)

การเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชาวนาจากการผลิตเพื่อยังชีพ จากสวนผสมมาสู่การปลูกผลไม้หลักชนิดเกิดขึ้นเมื่อเกิดการปลูกผลไม้ที่สำคัญคือ ส้มเขียวหวานและทุเรียน การปลูกผลไม้ทั้ง 2 ชนิดนี้เกิดขึ้นเมื่อมีพ่อค้าแม่ค้าจากตลาดมหานาคเรียกว่าพวก “ล้ง” (โรงรับซื้อผลไม้จำนวนมาก) เข้ามาในคลองบางเขน ส้มเขียวหวานเป็นผลไม้ที่เข้ามาเปลี่ยนแปลงชีวิตชาวนาก่อนผลไม้อื่น ผลไม้ชนิดนี้เป็นผลไม้ที่นำพันธุ์เข้ามาจากประเทศจีน โดยเข้ามาปลูกที่บางมดก่อนพื้นที่อื่น เริ่มเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2450 โดยชาวจีนเป็นผู้นำเข้ามาปลูกเพื่อไม่ต้องเสียเวลาบรรทุกมาจากประเทศจีน ปรากฏว่าได้ผลดีไม่แพ้ที่ปลูกในถิ่นเดิม ชาวไทยจึงได้ขยายพันธุ์มากขึ้นและปลูกไว้บริเวณบ้าน ปกติชาวจีนต้องใช้ส้มประกอบกิจทางศาสนาของตน ดังนั้นจึงต้องการใช้ส้มจำนวนมาก (โชคธำรง จงจอหอ, 2551, น. 8-9) เมื่อมีการอพยพของชาวจีนเข้ามามากขึ้น ความต้องการผลไม้ชนิดนี้ก็เพิ่มมากขึ้นด้วย

วิธีการปลูกส้มในเมืองไทยคล้ายคลึงกับในประเทศจีนมาก เช่น การขยายพันธุ์แบบกิ่งตอนและใช้น้ำในการทำสวนแบบยกร่อง การปลูกส้มสามารถแบ่งเป็นยุคคือ ระยะเวลาเรียกว่ายุคบุกเบิก ชาวนานิยมปลูกกันแถวบางมดซึ่งเป็นแหล่งส้มที่เก่าแก่และทำการค้ามาตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2450 ต่อมากระจายพื้นที่ปลูกส้มบางมดในภาคกลาง ประมาณ พ.ศ. 2461 ส้มเขียวหวาน ปลูกแถวบางกอกน้อย บางกรวย และบางขุนนนท์ เป็นต้น ส้มเขียวหวานที่ปลูกทางบางมด บางขุนเทียนเรียกว่า “ส้มบางลำ” มีลักษณะเป็นส้ม

เปลือกอ่อน บาง รสดี รสหวานจัดและอมเปรี้ยวเล็กน้อย สัมที่ปลูกทาง บางขุนนนท์ บางกอกน้อย นนทบุรี บางกรวย เรียกว่า “ส้มบางบอน” เปลือกหนา รสไม่หวานแหลมเหมือนบางมด ยุครุ่งเรืองของสวนส้มบางมด อยู่ระหว่าง พ.ศ. 2465-2485 เป็นยุคที่มีความรุ่งเรืองสูงสุดของส้มบางมด เกษตรกรในย่านนี้ต่างยึดอาชีพ ปลูกส้ม แปลงนาเดิมได้เปลี่ยนมาเป็นพื้นที่ปลูกส้ม ในยุคนี้นักสวนส้มมีฐานะที่มั่งคั่ง เกิดการขยายตัวเพื่อ ปลูกส้มไปทั่ว ชาวบ้านมีรายได้ดีสามารถสร้างบ้านเรือนที่ใหญ่โตได้ แต่ภายหลังปี พ.ศ. 2485 เมื่อเกิด น้ำท่วมใหญ่ สวนส้มต้องเผชิญกับภัยพิบัติ และหลังจากนั้นก็เกิดน้ำทะเลหนุนสูงเป็นระยะทำให้สวนส้มต้อง พบกับปัญหาต่อมา (โชคธำรง จงจอหอ, 2551, น. 75)

ตาสิริ ทมเปลี่ยน เล่าว่า สวนบางเขน เข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขายภายหลังการเปลี่ยนแปลงการ ปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว พ่อค้าจากตลาดมหานาคซึ่งเป็นพ่อค้ารับผลไม้ขนาดใหญ่ของประเทศได้เข้ามารับ ซื้อผลไม้ที่คลองบางเขน การปลูกพืชเพื่อขายเกิดขึ้นสมัยตาสิริยังเป็นเด็ก คือเมื่อประมาณ 90 ปีที่แล้ว ชาวสวน เริ่มคิดเรื่องเอาผลไม้ไปขาย ชาวสวนปลูกทุเรียนและส้ม เพื่อจะเอาไปขายที่ตลาดมหานาค การปลูกทุเรียน เพื่อขายเกิดขึ้นเมื่อตาสิริอายุ ประมาณ 5-6 ขวบ ประมาณ พ.ศ. 2470 ก่อนหน้านั้นปลูกทุเรียนแต่ไม่ใช่ทุเรียน และไม่ใช่เพื่อขาย ตาสิริเล่าว่าได้เห็นชาวสวนเริ่มมีการปรับตัวมาปลูกทุเรียนและส้มเขียวหวาน โดยการปลูก ผลไม้ทั้ง 2 ชนิดนี้คละกันไป

การทำสวนปลูกไม้เบญจพรรณมาสู่การปลูกทุเรียนกับส้มเขียวหวานส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลง การทำสวนด้วย คือ การปลูกต้นทุเรียนต้องปลูกต้นทองหลางเพื่อเป็นร่มเงา ถ้าร่มเงาไม่ดีทุเรียนไม่งาม แต่ส้ม เขียวหวานปลูกในที่แจ้งไม่เป็นไร ในคลองบางเขนจะปลูกทุเรียนมากกว่าส้ม ส้มจะปลูกไม่มาก เพราะทุเรียน ราคาดีกว่าส้ม ชาวสวนเข้าสู่เศรษฐกิจเงินตราเมื่อมีการปลูกส้มและทุเรียน

ชาวสวนจะทำขนาดเพื่อเป็นการแบ่งดิน อาจจะมีสัก 5 ร่อง แล้วจะทำขนาดคือทำเป็นเขต ชาวสวน จะแบ่งขนาดที่จะปลูกทุเรียนและขนาดที่จะปลูกส้ม การปลูกจะคละกันไป ไม่ใช่ปลูกเป็นไร่ไปเลย ทุเรียนหลัง เดือน 12 ก็จะตัด ส้มจะเก็บหลังตัดทุเรียนไปแล้ว รายได้ของชาวสวนจะอยู่ที่ขนาดที่ดิน ถ้ามีที่มากก็ทำได้มาก แต่ส่วนมากชาวสวนในคลองบางเขน “ทำแค่พอกิน”

สมัยก่อนทุเรียนที่ปลูกเป็นพันธุ์พื้น ๆ เช่น กบธรรมดา (กบตาขำมาทีหลัง) อีบาตร มีความหมาย อยู่ 2 นัยคือเวลาไปขายตลาดเขาให้ลูกละ 1 บาท มีราคามาก หรืออีกนัยหนึ่งหมายถึงบาตรพระเพราะมันทรง กลม ส่วนพันธุ์หมอนทองเป็นพันธุ์ที่เพาะขึ้นใหม่ พันธุ์อีฉวง กำป็น และกำนยาว เป็นพันธุ์ที่ปลูกพันธุ์โดยทั่วไป ส่วนพันธุ์จอกลอยเป็นทุเรียนเก่า สมัยก่อนชาวสวนปลูกทุเรียนดูเล่น

เมื่อชาวสวนเข้าสู่ระบบการปลูกผลไม้เพื่อขาย เงินเริ่มมามีบทบาทสำคัญในการดำเนินชีวิต เรือสินค้าขายของใช้ในชีวิตประจำวันเริ่มเข้ามาในคลองบางเขน พวกนี้ก็มีทั้งเรือที่เดินทางไกลมาจาก สมุทรปราการ สมุทรสงครามเอาสินค้าที่ชาวคลองบางเขนขาดมาขายถึงที่ พ่อค้าอีกกลุ่มจะอยู่ที่ตลาดน้ำปาก คลองบางเขนพวกนี้เอาสินค้าหลากหลายทั้งอาหารที่บริโภคในแต่ละวัน เสื้อผ้า เข้ามาขายในคลอง การเติบโต ของตลาดน้ำปากคลองบางเขนในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงการผลิตและการเข้ามาของ เศรษฐกิจแบบเงินตราของชาวสวนคลองบางเขนนี้ด้วย (สิริ ทมเปลี่ยน, 2560, สัมภาษณ์)

4. การสิ้นสุดของสังคมเกษตรกร

การสิ้นสุดการทำสวนและนาในคลองบางเขนเกิดขึ้นเมื่อระบบนิเวศเดิมเปลี่ยนไป ชาวคลองบางเขนได้เล่าประสบการณ์ที่พบว่ามาทั้งจากการเปลี่ยนแปลงการผลิตจากเกษตรกรรมธรรมชาติมาสู่การใช้สารเคมี น้ำในคลองบางเขนเสียเนื่องจากมีหมู่บ้านจัดสรรและคนเคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่มากขึ้น สภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปทำให้สังคมเกษตรกรรมของคลองบางเขนต้องยุติลง ดังนี้

ยายอำไพ ทองอ่อน อายุ 88 ปี เล่าเรื่องการล่มของสวนที่คลองบางเขนว่า เริ่มจากเหตุการณ์น้ำท่วม พ.ศ. 2485 มีผลกระทบต่อชาวสวนบางเขนอย่างยิ่ง เพราะเกิดเหตุการณ์สวนในคลองบางเขนล่ม ชาวสวนได้กลับมาปลูกผลไม้เริ่มต้นใหม่ทั้งทุเรียนที่หลากหลายพันธุ์และส้มเขียวหวาน หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 การทำสวนส้มและทุเรียนสามารถดำเนินไปด้วยดีในระยะแรกปลูกกันจนกระทั่งดินเสื่อมประมาณปี พ.ศ. 2509-2510 เนื่องจากปลูกพืชชนิดเดียวมายาวนาน และในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจทั้งภาครัฐและเอกชนได้เข้ามาส่งเสริมการเกษตร พ่อค้าปุ๋ยได้เข้ามาส่งเสริมให้ชาวสวนใช้ปุ๋ยและสารเคมีต่าง ๆ การเปลี่ยนแปลงการผลิตจากใช้ปุ๋ยธรรมชาติมาใช้สารเคมีทำให้ชาวสวนได้ผลผลิตดีในระยะแรก แต่ต่อมาไม่นาน ก็พบปัญหาคือดินเสีย หลังจากเลิกปลูกส้มแล้ว ชาวสวนก็มาปลูกทุเรียนอย่างเดียวและเลิกทำสวนทุเรียนไปเมื่อประมาณ 30 ปีมาแล้ว เพราะน้ำในคลองบางเขนเสีย เนื่องจากมีบ้านจัดสรรเข้ามา มีความเจริญเข้ามา และมีเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มันจะมาพร้อม ๆ กัน ส่งผลทำให้เกิดมลภาวะที่เป็นพิษ ชาวสวนได้ผ่านเหตุการณ์น้ำท่วม นับตั้งแต่ปี 2518 มาตลอด ในตอนนั้นชาวสวนทำคันกันน้ำและสามารถป้องกันน้ำ รักษาสวนทุเรียนไว้ได้ แต่มาไม่นาน พ.ศ. 2520 น้ำท่วมอีก สภาพที่เกิดขึ้นคือ พอทุเรียนจะโตน้ำก็ท่วม มาตอนหลังเมื่อประมาณ พ.ศ. 2530 น้ำเค็มซัดก็เข้ามาอีก เหตุการณ์มันเกิดขึ้นซ้ำ และสร้างประตูปิดน้ำเพื่อป้องกันน้ำท่วม ทำให้น้ำในคลองไหลเวียนไม่สะดวก ช่วงระยะเวลาต่อมาความอุดมสมบูรณ์ในคลองบางเขนหมดไป ไม่นานการทำสวนทุเรียนก็เลิกไป (อำไพ ทองอ่อน, 2555, สัมภาษณ์)

อภิปรายผลการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการขยายภาพของงานวิจัยของศรีศักร วัลลิโภดม (2560) เรื่อง“สังคมลุ่มแม่น้ำ” (Riverine Society) ที่กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของคนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา การเคลื่อนย้ายของผู้คนหลายเผ่าพันธุ์จนสามารถพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองทางเกษตรกรรมและการค้า เกิดขึ้นของเมือง และชุมชนอยู่หลายแห่ง งานวิจัยชิ้นนี้พยายามให้ภาพชุมชนบางเขนที่ได้ปรากฏตัวตามหลักฐานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 และพัฒนาขึ้นมาเป็นสังคมเกษตรกรรม มีวิถีชีวิตทั้งวิถีสวนและวิถีนาจนถึงการยุติการเป็นสังคมเกษตรกรรม โดยมีปัจจัยทางบริบททั้งภายนอกและภายในของคลองบางเขน สามารถสรุปผลได้ดังนี้

1. ชุมชนคลองบางเขน เป็นชุมชนเก่าแก่ที่ตั้งอยู่ในดินดอนสามเหลี่ยม (เดลต้า) แม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานของชุมชน มีปัจจัยทางภูมิโนทัศน์ที่เหมาะสมกับการเป็นชุมชนเกษตรกรรม การตั้งถิ่นฐานของชุมชนบางเขนได้ปรากฏตัวชัดเจนนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 สมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่องราวของชุมชนบางเขนถูกบันทึกในหลายลักษณะ ทั้งในรูปของตำนานในวรรณกรรม และหลักฐานในการจัดตั้งวัดต่าง ๆ ซึ่งเป็นหลักฐานที่เชื่อมโยงกับการจัดตั้งชุมชน คนในคลองบางเขนอาศัยอยู่ต่อเนื่องมา

ไม่ต่ำกว่า 4 ชั่วโมงชีวิตคน และหลายคนยืนยันว่าบรรพบุรุษอยู่ในคลองนี้ไม่ได้ย้ายไปไหน การเคลื่อนย้ายของคนจะมีก็อยู่ในสายคลองเป็นส่วนใหญ่ จากการที่ตั่งถิ่นฐานมายาวนานทำให้มีการแต่งงานระหว่างคนในสายคลองหลายรุ่น คนในคลองบางเขนจึงสามารถนับการเป็นเครือญาติกันได้ ทำให้มีการแบ่งปัน รักกัน และรักถิ่นที่อยู่อาศัยในสายคลอง รวมทั้งร่วมแรงในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมทำให้ชุมชนคลองบางเขนสามารถข้ามปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ได้

2. วิถีชีวิตของคนคลองบางเขนเป็นสังคมเกษตรกรรม ในอดีตมีวิธีการผลิตแบบพอยังชีพคือมีทั้งทำสวนและทำนา ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ทำสวนริมคลองบางเขน มาจากการไหลของน้ำในลำน้ำเจ้าพระยาเข้ามาในคลองบางเขน นอกจากนี้คลองบางเขนยังมีคลองซอยที่จะนำน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าสู่พื้นที่สวนทั้ง 2 ด้าน การไหลเข้ามาของน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยานี้ทำให้คลองบางเขนเป็นเขตพื้นที่ชุ่มน้ำ เหมาะแก่การปลูกพืชผลไม้ต่างชนิด แต่เดิมเป็นการทำสวนเบญจพรรณ คือปลูกผลไม้หลากหลายชนิดปะปนกันไปเพื่อการบริโภค นอกเหนือจากการทำสวนแล้วยังมีการทำนาด้วยเพื่อการยังชีพ ใช้ระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของกับสิ่งของกันในกลุ่มและนอกกลุ่มที่อยู่ใกล้เคียงและเป็นญาติพี่น้องกัน

3. การเปลี่ยนวิถีชีวิตจากการผลิตเพื่อบริโภคมาสู่การผลิตเพื่อขายและเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา เกิดขึ้นเมื่อมีพ่อค้าจากภายนอกเข้ามาที่เรียกว่า “ล้ง” พ่อค้าผลไม้จากตลาดผลไม้ขนาดใหญ่ “ตลาดมหานาค” ที่มารับซื้อผลไม้จำนวนมาก พ่อค้าผลไม้ได้เข้ามาเปลี่ยนวิธีการปลูกผลไม้ของชาวคลองบางเขนจากการปลูกผลไม้หลายชนิดแบบสวนเบญจพรรณมาเป็นปลูกเพียงไม่กี่ชนิดคือ ส้มและทุเรียน พร้อมกันนี้ก็มีสินค้าหลากหลายชนิดเข้ามาขายให้แก่ชาวสวน สิ่งนี้ทำให้วิถีชีวิตชาวสวนเปลี่ยนไปสู่การผลิตเพื่อขาย การผลิตข้าวเพื่อบริโภคก็เปลี่ยนไปสู่การผลิตข้าวเพื่อขาย การบุกเบิกพื้นที่นาใหม่ในคลองบางเขนคือคลองลาดโตนดและบริเวณทุ่งสองห้อง เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นระยะเดียวกับการผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนาในภาคกลางในสมัยนั้น ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ประมาณปี พ.ศ. 2423 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นไปในลักษณะเดียวกับงานวิจัยเรื่อง “สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473” ของ จอห์น สตัน, เดวิด บรูซ ที่อธิบายถึงสภาพเศรษฐกิจสังคมชนบทไทยในช่วงรุ่งโรจน์ของการผลิตข้าว คือในช่วง พ.ศ. 2423-2443 ซึ่งมาจากการพัฒนาระบบชลประทานของประเทศ การขุดคลองของเอกชนและรัฐบาล ส่งผลให้เกิดการบุกเบิกที่ดินทางใต้ของภาคกลางของไทยเพื่อทำการเกษตรอย่างมาก (David, 1975)

4. การสิ้นสุดของวิถีชีวิตการเป็นเกษตรกรของชาวคลองบางเขนเกิดขึ้นเมื่อสภาพภูมิโนเวศน์ที่เอื้ออำนวยต่อการทำเกษตรกรรมหมดไป อันเนื่องมาจากการพัฒนาและความเจริญที่เกิดขึ้นทั้งบริเวณรอบคลองบางเขนและในคลองบางเขน นับตั้งแต่ประเทศเข้าสู่สมัยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา การจัดตั้งโรงไฟฟ้าบางกรวย พ.ศ. 2504 ทำให้สวนทุเรียนได้รับเขม่าที่มาจากถ่านหินที่ใช้เป็นพลังงานปั่นกระแสไฟฟ้า การเข้ามาของหมู่บ้านจัดสรร โรงงานอุตสาหกรรม ทำให้ระบบน้ำในคลองเขนเสียไปจนไม่สามารถทำการเกษตรต่อไปได้อีก เหตุการณ์ทั้งหมดนี้ค่อย ๆ เกิดขึ้นและชาวสวนและชาวนาในคลองบางเขนได้ต่อสู้กับการเปลี่ยนแปลงที่ไม่เอื้อกับการทำการเกษตรนี้และยุติการทำการเกษตรในคลองนี้หลังจากมีการทำเขื่อนกั้นน้ำประมาณทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา

บรรณานุกรม

- กระทรวงศึกษาธิการ. กรมศาสนา กองพุทธศาสนสถาน. (2525). **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1**. กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, กรมศาสนา กองพุทธศาสนสถาน.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2526). **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2**. กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, กรมศาสนา กองพุทธศาสนสถาน.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2549). **กำสรวลสมุทหรือกำสรวลศรีปราชญ์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน. ชะลอ ทองศาลา (2560, 7 เมษายน). **สัมภาษณ์**. ชุมชนในคลองบางเขน.
- โชคธำรง จงจอหอ. (2551). **แนวการพัฒนาสวนส้มบางมดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศ**. กรุงเทพมหานคร : วิทยานิพนธ์สาขาการจัดการทรัพยากรชีวภาพ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี.
- วันวร จະนุ. (2551). **วิถีชุมชนสี่แยกทางน้ำ : วิถีเมือง วิถีคน ชุมชนที่แปรเปลี่ยน**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต.
- วิไล นาคเนียม. (2560, 7 มกราคม). **สัมภาษณ์**. ชุมชนในคลองบางเขน.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2560). **สังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง**. ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : รากเหง้าแห่งสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์.
- สมัย นาคอ่วม และเอี่ยม นาคอ่วม. (2558, 21 พฤษภาคม). **สัมภาษณ์**. ชุมชนในคลองบางเขน.
- สิริ ทมเปลี่ยน. (2560, 7 เมษายน). **สัมภาษณ์**. ชุมชนในคลองบางเขน.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2548). **กรุงเทพฯ มาจากไหน**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). ศิลปวัฒนธรรม (ฉบับพิเศษ). กรุงเทพมหานคร : ศิลปวัฒนธรรม.
- เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน). (2531). **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน**. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน.
- อำไพ ทองอ่อน. (2555, 14 ธันวาคม). **สัมภาษณ์**. ชุมชนอุทิศนุสรณ์.
- David, B.J. (1975). **Rural society and the rice economy in Thailand, 1880-1930**. ProQuest Dissertations : Yale University.